

Fivér a fronton – a testvéri lelkiismeret-furdalás kötete?

Kosztolányi Dezső: *Öcsém* (1914–1915)¹

„Majd egyszer nagyon sokat fognak foglalkozni evvel a szerencsétlen korszakkal és azt is kutatni fogják, mit csinált az irodalom e súlyos időkben. A jó könyvek, amik most megjelennek, dokumentumai lesznek annak, hogy az irodalom élt.”

(Lengyel Menyhért)

Lengyel Menyhért a mottóba emelt sorokkal zárta Móricz Zsigmond szerinte „szép és jó könyvről”, a *Mesék a zöld fűvön* című elbeszéléskötetről szóló kritikáját, a Nyugat 1915. évi hetes számában. Nem vagyok benne biztos, hogy jóslata beigazolódott, és valóban sokat foglalkoznánk az első világháború „szerencsétlen” korszakával,² azzal az időszakkal, amelynek 1915-ben még Lengyel Menyhért is, mások is sokkal közelebb sejtették a végét, mint ahogy valójában elkövetkezett. Igaz, az első világháború kitörésének századik évfordulója számos konferenciát hozott (irodalomtudományit és történettudományit egyaránt), az ezeken az eseményeken elhangzott előadások, az ott kialakult viták pedig megtörték a nem teljes, mégis érzékelhető hallgatást a huszadik század történelmét, társadalmát, szellemi életét és irodalmát alapvetően befolyásoló évekről. Bihari Péter 2008-as könyvében még arról írt,³ hogy az első világháborúnak a magyarországi történetírásban döntően politika- és hadtörténeti feldolgozásai vannak. Miként Bihari megállapítja, például „Gyáni Gábor és Kövér György új magyar társadalomtörténetéből teljesen hiányzik az első világháború időszaka: a szerzők – mint egy recenzens is megjegyezte – megismertetik az olvasót az 1910-es évek előtti Nagy-Magyarország viszonyaival, majd a második részben a Trianon utáni Magyarországgal, de hogy az egyiknek van-e bármilyen köze a másikkhoz, az nem derül ki”.⁴ A társadalomtörténeti változások vizsgálatának hiányával összefüggésben pedig mintha az irodalomtörténeti munkáknak az első világháborúhoz való viszonyát is leginkább a tanácstalansággal lehetne jellemezni. Ha a művek maguk állnak egy-egy elemzés középpontjában, akkor akár meg is

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban az MTA TKI támogatásával készült. Korábbi változata, *Fivérek a fronton – a testvéri lelkiismeretfurdalás szövegei?* (Kosztolányi Dezső: *Öcsém 1914–1915* (1915), Móricz Zsigmond: *Műteremben. Pasztell* (1915)) címmel elhangzott az MTA BTK ITI 2014. szeptember 15–17. között megrendezett konferenciáján.

² Az évforduló kapcsán jelentek meg újabb munkák, így, például Lucian BOIA, *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*, fordította TIBORI SZABÓ Zoltán, Budapest, Cser, 2014; KÖBÁNYAI János, *Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban*, Budapest, Múlt és Jövő, 2014.

³ 2014 őszén Bihari Péter új, átfogó és nagyszabású, 35 év kutatását összegző kötettel jelentkezett (*1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*, Pozsony, Kalligram): itt, miként 2008-as tanulmánykötetében is, sokban pótolta a társadalomtörténeti feldolgozás hiányát.

⁴ BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2008, 12., az emlegetett recenzens Szalai Júlia (lásd Holmi, 2003/3), a könyv pedig GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Osiris, 2006) című kötete.

feledkezünk arról, hogy a háború idején íródtak, ha pedig az egyes alkotói pályáknak az 1914 és 1918 közti szakaszáról esik szó, mintha az lenne a leglényegesebb kérdés, hogy az adott író milyen hamar ábrándult ki a háborúból, megvádolható-e következetlenséggel, vagy az, mikor sejtette meg a háború kitörésének közeli bekövetkeztét, esetleg jósolta meg a Monarchia vereségét. Holott, miként arra Kosztolányi figyelmeztetett 1915. márciusában: „Az irodalom nem meteorológiai intézet, és a költő nem levelibéka.”⁵

Kosztolányi *Öcsém (1914–1915)* című, 1915-ben a Tevan Kiadó gondozásában megjelent, inkább füzetnek mondható kötete az olvasói emlékezetből kihullott „háborús” munkák közé tartozik. Egyes írásokat emlegetünk ugyan belőle, jobbra talán a benne szereplő négy verset (az *Öcsém* című vers indítja, és az *Ének Virág Benedekről* zárja a kötetet, szerepel benne még az *Arckép*, illetve a *Limlomok*, amelynek később 1914 lett a címe), de a könyv maga mintha úgy esett volt szét, mint rossz minőségű, háborús papírra nyomott példányai. Az eredetileg benne közölt lírai művek verseskötetekbe, a tárcák a Kosztolányi hírlapi, publicisztikai munkáit közlő kötetekbe kerültek, utóbbiak sorrendjét pedig az író kialakította egymásutánosság helyett ettől kezdve az időrend határozza meg. Pedig az *Öcsém* esetében különösen érzékelhető az, hogy Kosztolányi kötetet kívánt létrehozni, vagyis nemcsak a versei esetében gondolkodott ciklusokban (vagy, Szegedy-Maszáék Mihály kifejezésével élve, *füzérekben*): ez a törekvése esetenként a műfajok-műnemek határainak átlépésére is rávette, ahogy arra is, hogy válogasson a korabeli tárcái, hírlapi cikkei közül.

Abból a tényből, hogy Kosztolányi a folyamatosan, így a háborút közvetlenül megelőzően és 1914–1918 között is írt hírlapi cikkeiből *köteteket* állított össze (az *Öcsém*en kívül az 1916-os *Tintát*, illetve az 1917-es *Katona-arcokat*), két következtetésre juthatunk. Az egyik az, hogy bár a hírlapi cikkek esetében a kritikai kiadások elterjedt gyakorlata a kronologikus közlést részesíti előnyben, a „háborús kötetek” együttes, jegyzetekkel ellátott, a szövegek alakulását jelző és a korabeli fogadtatást összefoglaló közreadása határozottan tanulságos lenne. Másképp olvassuk Kosztolányi háború alatt született publicisztikai írásait, ha az időrendi egymásutánosságukban találkozunk velük, és más módon, ha az összeállított kötetek szerző által kialakított rendjében, együtt a melléjük tett versekkel, esetleg tárcanovellákkal. Ha pusztán az időrend mentén haladunk, és a Réz Pál által szerkesztett, 1970-ben megjelent *Füst* című kötetet veszünk a kezünkbe, akkor az *Öcsém* és a *Tinta* teljes egészében „eltűnik”. Ugyanakkor, ha csak ezeket a köteteket véljük Kosztolányi „háborús prózájának”,⁶ akkor az írónak a háborúhoz való viszonyáról is elhamarkodott következtetéseket vonhatunk le.

Kétségtelen, hogy nem pusztán az *Öcsém*, de számos köteten kívüli szöveg is bizonyítja: Kosztolányi a kezdetektől, sőt, már 1914 előtt elborzadva gondolt a háborúra.⁷ Amikor Szegedy-Maszáék Mihály felteszi a kérdést, „vádolható-e azzal Kosztolányi, hogy politikai magatartása következetlen volt. Lehet-e azt gondolni, hogy akár átmenetileg is helyeselte a háborút?”, válaszképpen, vagyis annak igazolására, Kosztolányi milyen hamar felismerte a háború veszélyét, egy 1912-es írást idéz: „Mi a háborút már nem látjuk

⁵ Nyugat, 1915. március 1.

⁶ Ezt, persze, azért is aligha tehetjük meg, mert a *Káin* című novelláskötet is az első világháború alatt, 1918-ban jelent meg először.

⁷ 1926. december 25-én, a Bácsmegyei Naplóban megjelent interjúbán ezt mondta Somlyó Zoltánnak (az írás címe ez volt: *Kosztolányi Dezső házatájáról*): „A háborúban, amelyet kitörésétől kezdve utáltam, láttam, hogy hova visz, kivétel nélkül minden európai népet... Az első hősi halott: az egyéniség volt.”

romantikus fellegekben, a csataképek vonzó glóriájában. Mi tudjuk, hogy a háború egy a betegséggel, a kolerás mocsárral, a pestissel, az éhséggel, kékre gémberedett ujjakkal, a hosszú és ájult várakozásokkal [...]. A külpolitikáról pedig csak egy a nézetünk. Az, hogy már szeretnénk egyszer mélyen és nyugodtan aludni.”⁸ Kosztolányinak az 1914–1915-ben született cikkei azonban mégsem jellemezhetők egyértelműen és kivétel nélkül a háború teljes elutasításával. (Vele kapcsolatban az „egyértelműen” és „kivétel nélkül” kifejezésekről egyébként is érdemes lemondani.) Az 1914. október 4-én a Hétben megjelent *Véres kovás*zban például ezt is olvashatjuk:

„Mert a mai ember – az üvegházban felnőtt, sápadt, teát szűrőszőlő – örömmel köszönti az egészséges brutalitást. Hadd jöjjön a vihar, és söpörje ki szalonjainkat. Csak valljuk be, hogy sok szemét van benne, és nem nagy kár azért, amit elpusztít. Mi eddig nem láttuk önmagunkat. Ha őszintén számot vetünk és mélyére nézünk posványos és podagrás társadalmunknak, észre kell vennünk, hogy az 1870-től 1914-ig terjedő kor nem visel majd valami nagyon disztó jelzőt a leendő történész és társadalombölcész előtt, s fanyalgó udvariassága, hamisított biedermeier szalonja, cukros, minden őszinteség nélkül való érzélgőssége egykor gyűlölt komikum lesz minden értelmes ember szemében. Érezni nem tudtak ezek az emberek – beszéljünk már múlt időben –, csak érzelegni. Igazat még pózból se mondtak egymásnak.”⁹

Kosztolányi ebben az írásban „őszintén számot vet” azzal, hogy egy nem őszinte kort viharként elsöpört az egészséges brutalitást elhozó háború – egy olyan kategóriát használ tehát, az *őszinteséget*, amely számos művében játszik központi szerepet (két véletlenszerűen kiragadott példával élve: gondoljunk csak a *Pacsirtának* arra a jelenetére, amikor Vajkay Ákos kimondja, ők, a szülei, valójában utálják a lányukat, illetve az *Esti Kornélnak* a becsületes városról szóló fejezetére), és amely az utóbbi évek Kosztolányiról folyó vitáiban, a róla szóló írásokban újra meg újra előkerül. Elérkeztünk tehát egy újabb, rejtegetni kívánt titokhoz? Kosztolányi ismét becsapott minket, valójában lelkesedett a háborúért, és most leleplezhetjük, végre?

Nem hiszem, hogy erről lenne szó. Nem gondolom azt sem, hogy a *Véres kovás*z „előhúzásával”, stílusosan szólva, újabb frontot kellene nyitni, és azt bizonygatni: nemcsak a Pardon-rovattal kapcsolatban vannak kibeszéletlen Kosztolányi-rejtélyek. Az kétségtelenül igaz, hogy érdemes lenne a tökéletesnek, hibátlannak elgondolt Kosztolányi-életút sulykolása helyett, amelynek egyes homályos vagy kikezdhető szakaszairól és fordulatairól hajlamosak vagyunk nagyvonalúan megfeledezni, megfontolni mindazt, amit a kortárs Schöpflin Aladár írt 1938-ban, és feltenni akár nyugtalanító kérdéseket is: „Kosztolányi nem volt egyszerű, egyenes vonalú ember [...]. Nyugtalan volt, szeszélyes, benyomásoknak engedő,

⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 137.

⁹ Újraközölve: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst*, Budapest, Szépirodalmi, 1970, 80-81. Míg a *Véres kovás*zban Kosztolányi a mindent megváltoztató háborút, a szalonokat kisöpítő vihart köszönti, addig az *Öcsém* című kötetbe is beemelt írásában ezt olvashatjuk a változásról: „Mindig féltem a változástól. Írni is csak azért írtam, mert a változást nem bírtam elviselni. Arról írtam, hogy a városunkban megváltoztak az arcok, az utcák és a poharak is másként állanak a pohárszéken, mint gyermekkorunkban. Sokszor riadok a sejtésre, hogy most olyan változások, olyan határok tolódnak majd eléink, amelyek idegenné tesznek mindent, ami eddig otthonos volt. Ha azonban nem jönne vissza, az maga lenne az esztelenség. Akkor bekövetkezne az, amitől mindig féltem, hogy semminek se lenne értelme és nemcsak én nem ismerném meg az embereket, nemcsak én felejténém el a nevüket, minden ismerős ember és tárgy nevét, de ők sem ismernének meg engem, még a tulajdon apám sem. Ilyen változást nem bír meg az ember.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Monológ* = K. D., *Öcsém (1914-1915)*, Békéscsaba, Tevan, 1915, 13-14.

egocentrikus, hiú, kicsit színészkedő. [...] Nyilván sohasem érezte lelkiismeretét egészen tisztának. Talán ezért fogadta magába olyan készségesen a psychoanalízis tanításait, – belső ellentmondásainak feloldódását kereste bennük, ingatag egyensúlyának megszilárdítását.”¹⁰ Schöpflin Kosztolányi Dezsőné könyve kapcsán írta mindezt – és, ahogy Bíró-Balogh Tamás megállapítja, Schöpflin írására, illetve Lengyel András Kosztolányiról szóló tanulmányaira egyaránt érvényes, hogy „nem választják ketté az életet és a művet, sőt mindkét értelmező az élet eseménytörténetéből és Kosztolányi – mint élő ember – «jelleméből» eredezteti az alkotó műveit.”¹¹

Bíró-Balogh Tamás könyve bevezetésében mind Schöpflint, mind Lengyel Andrást azért idézi fel,¹² hogy előzetesen jelezze: Kosztolányi „kettős jellemét”, ellentmondásosságát, önmagával folytatott állandó küzdelmeit mintegy mottóként értsük oda minden egyes értelmezése elé. Számomra ez a fajta közelítés, amely nem tud szabadulni az írók jellemétől és annak ellentmondásosságától (miközben tudjuk, hogy az írói jellemnek és az életmű értékének összefüggései igen bonyolult mintázatot adnak ki a XX–XXI. század irodalmában), bár sok szempontból kikezdhető, ezúttal azért fontos, mert elvezet a háború alatt született művek fogadtatásának nehézségeihez is. „Tisztán”, vagyis pusztán irodalomként szinte lehetetlen volt ugyanis kezelni ezeket a műveket a megjelenésük idején. *Akkoriban* a háború „megírása”, és a személyes, hősi helytállás merült fel feladatként – nem feltétlenül mozgósító, propagandisztikus értelemben elgondolva a „megírást”, de úgy is. Nem véletlenül fakadt ki Ady 1915. decemberében, *Jeremiás siralmai – mindig* című írásában: „Hát hogyan képzeltek a rossz hírű fantaszták, hogy ennek a háborúnak komoly Petőfije legyen?”¹³ 100 évvel később inkább az a veszély fenyeget, hogy vésszesen összekeverjük egyes írók háború alatt született, az eseményt valamilyen módon tematizáló szövegeit, és a háborúhoz való viszonyuk vélt vagy valós kikezdhetetlenségét, szilárdságát, megingathatatlanságát. Holott a háború négy hosszú éve alatt egyetlen alkotó vagy fórum sem gondolkodott tökéletes egyformasággal, az 1916-os év pedig amúgy is radikális törést hozott a magyar társadalom egészében,¹⁴ ugyanakkor már a hadüzenet pillanatától érzékelhető volt a megosztottság: „A sovinizmusba hajló hazafias lelkesedés, a gyors győzelembe vetett optimista hit, a király és a kormány iránti feltétlen bizalom és az önfeláldozás készsége azonban korántsem jellemezte az egész magyarországi társadalmat. Nemcsak a szerb és néhány más nemzetiségi csoport július végi magatartása volt tartózkodó és ambivalens, sőt egyes esetekben méltatlankodó és kritikus,

¹⁰ SCHÖPFLIN Aladár, *Két élet. Laczkó Géza: Királyhágó, Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső*, Nyugat, 1938. július, 59.

¹¹ BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*, Budapest, Equinter, Műút-könyvek, 2014, 9.

¹² Bíró-Balogh többek közt ezt idézi Lengyel Andrástól, *A képzelet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* (Szeged, 2010) című kötetből: „S mivel Kosztolányi – saját explicit elveit részben hatálytalanítva – egy sok minden iránt nyitott, gazdag és kimunkált személyiség volt, aki voltaképpen önmagával is, elveivel is harcban állott, ezek az irodalmi konfigurációk «tartalmilag» sokrétű, telített életvilágot jelenítettek meg.” LENGYEL i. m. 99.

¹³ ADY Endre *Publicisztikai írásai*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 896. Eredeti megjelenés: Pesti Napló, 1915. december 25.

¹⁴ „A világháború második fele – kb. 1916. nyarától, amikor a román csapatok betörték Erdélybe, Tisza István helyzete megrendült, I. Ferenc József meghalt, és a közellátás tragikusra fordult – valóságos vízváltó volt a magyar történelemben. A magyar társadalomban régóta létező megosztottságok 1916–1918 körül árkokká, törésvonalakká mélyültek, s átjárták az élet minden területét. Ezek mindenekelőtt a középosztályt körülmetező ellentétek voltak, többé-kevésbé azok, amelyek felbukkanva azóta is velünk élnek.” BIHARI, *Lövészárkok a háttérben*, i. m. 8.

hanem az összlakosság több mint háromnegyedét kitevő parasztsága és munkássága is.”¹⁵ A *Véres kovász* című tárca számomra többek közt annak a bizonyítéka, hogy Kosztolányi már ekkor is harcban állt a saját elveivel: a „megosztottság” nemcsak a társadalom egészében, de akár egyetlen, igen érzékeny gondolkodóban is felfedezhető volt a háború kezdeti időszakában. Azt is megkockáztatom, hogy olyan ez az írás, mintha (a „szerepvers” mintájára) „szereptárca” lenne, vagyis egy *lehetséges* gondolatmenet bomlana ki benne a háborúról. Nem is érdemes éppen ezért az őszinteségén töprengeni, vagy szembeállítani gyökeresen más, ugyancsak tárcákból kiolvasható állásfoglalásokkal: megfontolandónak látom azt is, hogy a tárcák Kosztolányi esetében talán nem választhatóak el éles határvonallal a szépirodalmiként számon tartott szövegektől. (Az *Öcsém* is, a *Tinta* is, a maga műfaji „elegyességével” igen jól mutatja ezt.)

Az *Öcsém* című kötet esetében Kosztolányi háborúhoz való (feltételezett) viszonya állt a korabeli olvasatok mögött is (későbbi olvasatok, mivel a könyv ebben a formában többet nem jelent meg, nem nagyon voltak) – együtt azzal a személyes élethelyzettel, amelyet már a kötet ajánlása világosan jelzett:

„Ezt a könyvemet
Öcsém-nek ajánlom,
Dr. Kosztolányi Árpádnak,
aki mint a Bosn. U. Herz. Inf. Rmgt.
nr. 4. segédorvosa a háború kezdete óta
a harctéren van s 1914 november
hó 17-én délután 2 órakor
Przeginic alatt
megsebesült.”

Kosztolányi ezzel a kötetével egy egészen népes „csapatba” került be: nem pusztán arról van szó, hogy jónéhány Nyugathoz kötődő alkotónak a testvére harcolt a fronton már 1914–15-ben, de arról is, hogy többen nyilvánossá tették ezt a szövegeikben. Móricz Zsigmond például, akinek több testvére részt vett a háborúban, 1915-ben már gyászszöveget volt kénytelen írni: a *Műteremben. Pasztell* a testvéri sorban utána következő öccse, István, 1915 őszén a harctéren bekövetkezett halálára született. Schöpflin Aladár *Katona öcsémnek* című írása ugyanabban a Nyugat-számban jelent meg, 1914. szeptemberében, amelyben eredetileg Kosztolányi *Öcsém* című verse, Fenyő Miksa pedig az *1914* címmel (a Nyugat 1914. szeptember 16. – október 1-jei számában) megjelentetett szövegében mintegy mentegetőzve szúrja közbe, hogy igaz, ő maga nincs a fronton, három testvéröccse viszont ott harcol.

¹⁵ *Magyarország az első világháborúban*, főszerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Kossuth Kiadó–Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010, 120. (Az idézett részlet szerzője Romsics Ignác.)

Nem pusztán az a lényeges ugyanis itt, hogy a megidézett, megszólított, szövegbe emelt fivérek a fronton vannak, legalább ennyire az, hogy az írók maguk viszont – a hátszágban. Miközben aggodalomtól és lelkiismeret-furdalástól gyötrődnek, gyávának, férfiatlannak vagy akár hadiszökevénynek bélyegezhetik őket, és azt is el kell viselniük, hogy az őket érő vádak a szövegek fogadtatását is befolyásolják.¹⁶ A háborút tematizáló szövegeket ugyanis az tehetné hitelessé, írja körül még a Nyugat későbbi „hadiáldozata”, a 25 évesen elhunyt Havas Gyula is, aki az *Öcsém* írásait „egy feminin vonásokkal lágy és meleg líra bánatai”-nak, Kosztolányit magát pedig „feminin és untauglich léleknek nevezi”,¹⁷ ha személyes tapasztalás állna mögöttük. Nemcsak az irodalomról szólva, de magukban a szépirodalmi művekben is gyakori az ingerültség, 1914 és 1918 között, és később is – az otthon maradottakkal, az átélés helyett a megírást választókkal szemben. Erdély Jenő már a Nyugat 1915. évi 14-ik számában, „néhány háborús könyvről” szólva igen elutasítóan fogalmaz a nem tapasztalatból született háborús művek kapcsán:

„Most csomagolom és küldöm haza a könyveket, mert elolvastam, nem férnének szűkre szabott málhajos sarkamban. Baráti szeretettel nézek rájuk, sok bennük az igaz igyekezet: jót és értékeset csinálni, hogy érdekesek legyenek, de fáj látni a nagy, már bántó naivságot, a csaknem tökéletes járatlanságot a háború saktudományában (sic), a reménytelen tapogatózást egy másfél méteres földoduban, mikor az egész világ ég, dörög és üvölt. Hát jó, igaz, egy újságtudósításban, vagy mondjuk: minden újságtudósításban nem lehet meg a Debacle rémülete s Hadzsi-Murat halálának hidegsége, de én úgy érzem és hiszem, hogy valami mégis hiányzik ezekből a könyvalaku újságcikkekből: magának a háborúnak a mozgása, az élete: az, amit nem érthet és nem érezhet valaki, aki automobilon vagy kocsin kirándul egy tűzérési állásba, vagy egy útkaparóházból néz sebesültszállító oszlopokat. Amit kétkedve hittem azelőtt, most ezerszer vallom: csak a tapasztalat adhat igaz hangot a tudásnak.”¹⁸

Egy 1927-ben Kolozsváron megjelent, tündökletes kortársi világsikert elért, mostanra az ismeretlenségbe visszahullott „kollektív riportregény”, Markovits Rodion *Szibériai garnizonja*, amelyet, legalábbis Kellér Andor visszaemlékezése szerint, mind Kosztolányi, mind Móricz „lelkesen üdvözölt”¹⁹ (lelkedésüknek írásos nyomát eddig nem találtam), még ingerültebben fogalmaz:

„Mit tudja az, mi ez, aki a bronz szélvédő mellett ül a meleg kávéházban, földszinten ül, melegbe ül, a nagy ablaknál ül. Mit tudhatja az, hogy mi az: messzi a kályhától lakni negyvenöt fokos hidegben, felső polcon lakni, reumás lábakkal feltornászni, néha-néha lezuhanni. Az ablaktól távol, sötétségben élni. Mit tudhat erről az, akinek még nem akadt a torkán mint egy rosszindulatu halszájka, egy szibériai legénységi barak levegője?”²⁰

¹⁶ Egyes nyugatos írók vélelmezett és hangoztatott „gyávasága”, „férfiatlansága” ráadásul egyéb vádakkal is összekapcsolódhatott: a lapot egészében ért támadásokkal, de akár a zsidók ellen irányulókkal is. Ahogy Bihari Péter írja: „A zsidók elleni leggyakoribb általánosító vád az volt, hogy kerülnek a frontszolgálatot. Ha pedig mégis bevonulnak, akkor – a közvélekedés szerint – bizonyosan a front mögött, az irodistáknál vagy a hadtápnál szolgáltak. S akik véletlenségből mégis az első vonalban harcoltak, «per definitionem» csakis gyávák, férfiatlanok, értéktelen katonák lehettek.” BIHARI, *Lövészárkok a hátszágban*, i. m. 150.

¹⁷ Ld. Nyugat, 1915/12, 691-692.

¹⁸ ERDÉLY Jenő, *Néhány háborús könyvről*, Nyugat, 1915/14, 804.

¹⁹ SZEKERNYÉS János, *Egy világsiker eredője, összetevői és utórezgése. Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról*, Múlt és Jövő, 2011/3, 67.

²⁰ MARKOVITS Rodion, *Szibériai garnizon*. Kollektív riportregény, Genius, nyolcadik kiadás, é. n., 477.

De emlegethetnék más példát is, a nyugatosokkal, leginkább pedig Adyval szembekerült Gyóni Gézáét – ugyanabban a Nyugatban, amelyikben a *Műteremben. Pasztell* megjelent, Fenyő Miksa a *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* című Gyóni-kötetről írt kritikát. Ebben vetette föl azt, hogy az egyébként gyenge kötetet valamennyire a háborús hősiesség mentheti meg – és a közös élethelyzet teheti egyesek számára olvashatóvá:

„Nem tudom, talán ott, ahol e versek íródtak, a háború első hónapjainak megpróbáltatásai után, sok elkeseredett és reményvesztett ember között, volt valami visszhangjuk e szánalmas káromkodásoknak – talán, mondom – de ma már – amikor jogos bizalommal és sokkal több igaz megértéssel csináljuk dolgunkat – idejüket múltnak, ízléstelennek tűnnek fel s ha nem szólna mellettük az a körülmény, hogy írójuk (nem a versekből tudjuk ezt) lelkiismeretes kemény katona volt, remélt, szenvedett s ma orosz fogságban ki tudja milyen megpróbáltatásokat él át, ha mindezt nem tudnók, akkor megvetéssel fordulnánk el e versektől.”²¹

Mindezek után érdemesnek látom feltenni a kérdést: vajon Kosztolányinak a háborúhoz való viszonya, háború alatti viselkedése felől, vagy önálló, mindettől független alkotásként kellene-e olvasni az *Öcsém* című kötetet? Az egyik lehetőség mindenképp az, hogy annak a pillanatnak a lenyomataként olvassuk, amelyet Veres András a háborúért amúgy sem lelkesedő nyugatosokról szólva így írt le: „Az első nagy vereségek, az első halott barátok és rokonok hamar lehűtötték a kedélyeket.”²² Hiszen mintha irodalomtörténeti szempontból is értelmezhető lenne az, hogy az 1916-os év a társadalmi megosztottságokat árkokká mélyítő töréspont volt. Ha az irodalom intézmény- és feltételrendszerének megváltozása nem is köthető egyetlen évszámhoz, pontos dátumhoz, az aligha tagadható, hogy az első világháború, majd az ezt követő évek után gyökeresen új helyzetbe kerültek a pályájukat 1914 előtt, a könyvéhség, a hihetetlenül gazdag napilap- és folyóiratvilág virágzása idején elindító alkotók. Akiknek a háború alatt nem pusztán személyes készletéből, belső indítatásból kellett meghozniuk a döntést, miről írnak: az első világháború idején a kulturális fogyasztás leginkább a kommersz, vagyis a kabaré, orfeum, mozi irányába tolódott el, az újságírói tevékenységet az egyre szigorodó cenzúra szabályozta, vagyis lehetséges, hogy a testvéri lelkiismeret-furdaláson és bánaton túl az *Öcsém* megszületéséhez az is hozzájárult, hogy a testvér iránt érzett aggodalom minden szempontból kikezdehetetlen, megírható, és érdeklődésre számot tartó téma volt.

S hogy mi lehet a másik, véleményem szerint termékeny módja az *Öcsém* olvasásának? Megrajzolható köré egy másik kontextus is, első világháború idején született szövegekből – ha ezekkel az írásokkal összevetjük, látszik az, mennyiben tud ez a kötet kilépni a gyakran sémává merevedő fordulatokkal operáló „háborús vagy hátországi” tárcák, novellák, versek közül. S ha így nézzük meg az *Öcsémet*, arra már mindenképp találunk érveket, miért lenne hiba megfeleldkezni Kosztolányi kötetéről, annak ellenére, hogy az életmű legjobb darabjai mellé biztosan nem helyezhető. Viszont ugyanúgy az új műfaj, beszédmód keresését mutatja az *Öcsém*, mint Móricz *Műteremben. Pasztell* című írása – ez utóbbi valamit érzékeltet abból is, mire tett Móricz kísérletet az élet közvetlen rögzítését célul kitűzve, a kéziratban maradt *Tükör*-feljegyzésekben. Az első világháború műfajokat szétbontó

²¹ FENYŐ Miksa, *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni Géza versei*, Nyugat, 1915/21, 1235.

²² VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*, Budapest, Balassi, 2012, 58.

hatását, pontosabban ennek egykorú észlelését, közvetett módon is felfedezhetjük: amikor Móricz *Tündérkertjének* folytatásos közlését 1921 februárjában bejelentik a Pesti Naplóban, akkor „hét sanyaru”, regényszünettel jellemezhető esztendő emlegetnek, ugyanis, mint írják, a regényhez csend és a béke szelíd nyugalma kell. Schöpflin Aladár 1914-ben ír arról a Nyugatban, milyen bémulttá vált az irodalom a háború hatására, hogyan kezdődik meg lassan az eszmélés, olyan módon, mintha az irodalom egészének újjá kellene születnie – mintha az *Öcsém* maga is ennek az óvatos „járni tanulásnak” lenne a dokumentuma:

„A kiadók, ha félénken, bizalmaskodva is, próbálkoznak egy-egy könyvvel. Az írók is mind jobban megtalálják a kapcsolatot az eseményekkel. Szóval mindaz, amit irodalomnak nevezünk, a lábbadozásnak abba a stádiumába jutott, mint mikor a beteg hosszas fekvés után kezd megint járni tanulni és rácsfol azokra, akik már holt hírét költötték.

Igaz, a szellemi életnek minden tényezője közül a legsúlyosabb helyzetbe az irodalom került a háború által, mert a legjobban függ az emberiség tömegeitől, akiknek egész figyelme, minden érzése másfelé van elfoglalva. [...] A háborúval szemben Tolsztoj óta, sőt már Stendhal óta is az irodalom szkeptikus lett, a háborúnak mint csapásnak és szenvedésnek szemléletébe merült el [...]”²³

Ugyanakkor nemcsak az *Öcsém* egészében, de egyes szövegeiben is megmutatkozik a műfajkeresés. A műfajok státuszának megváltozása lesz például a *Levelek* című tárca témája, amely a levél újraéledéséről, sőt, az üres udvariassági formulák, a levélzáró dátumok jelentéssé válásáról tudósít. Érdekes ebből a szempontból összevetni az 1915. november elseji Nyugat élén olvasható Schöpflin-szöveggel, amelyben a frontról szeretteiknek levelet író katonák „dadogó, gyermeki gügyögéséről” esik szó. A gyermek-motívum egyébként az *Öcsém* című kötetben, miként Móricz *Műteremben. Pasztell* című írásában is, kiemelten fontos, és nem egyszerűen a testvéri szeretettel, a gyermekkori emlékekkel összefüggésben. Móricz szövegében a háború idején is teljes védettségben élő, az apa státuszából figyelt saját gyermekek, és az emlékekben élő, katonásdit játszó, a fronton harcoló egykori kisfiú kontrasztja képződik meg. A hétköznapi családi idill leírásában bukkannak fel az *ostrom, béke, riadó* kifejezések, és sejlik fel Móricz egyik alapvető háborús témája, a háború miatti kényszerű családi összezártság, és az ebből kitörő házastársi háborúskodás. Kosztolányinál a hajdanvolt, közös gyermekkor képeit, a valódi puskává átalakult egykori játékpuskát és a gyermekeket gyógyító, frontra induló orvos testvért látjuk. De legalább ennyire fontos Kosztolányi kötetében az a dilemma, vajon annak a fivérnek az élete változott-e meg gyökeresen, aki a harctéren sem tesz mást, csak gyógyít, vagy a költőé, akinek egyszerre kell az írói szerep, a műfajok, a beszédmódok átalakulásával és más, még csak sejtett változásokkal szembenéznie. És így, talán, az *Öcsém* kétféle megközelítése is összeköthető: olvashatjuk Kosztolányi kötetét egy radikális, bár nem egyetlen dátumhoz köthető, hanem évek alatt végbement változás homályban maradt dokumentumaként, olyan kötetként, amely sokféle módon igyekszik a változással szembenézni. Sem Kosztolányi, sem Móricz nem tért vissza később a háborúhoz mint témához (igaz, tudomásom szerint Kosztolányi nem is tervezte ezt),²⁴ vagyis akár hallgathatnánk pályájuknak ezekről az éveiről, ahogy jobbra ők is

²³ SCHÖPFLIN Aladár, *Irodalom*, Nyugat, 1914/24, 604.

²⁴ Kosztolányinak a háború „megírásával” azért is lehetett gondja, mert elutasította a „nagy témákat”. Az 1930. január 30-i Esti Kurirban jelent meg nyilatkozata a népszerű háborús irodalomról: „Költő, író egyetlen mondanivalója az élet a maga ezerszínű és ezerhangú gazdagságában, az, hogy itt vagyunk a tragikumok és csodák közt, élünk és meghalunk. Ennélfogva ösztönösen lenézek minden olyan törekvést, amely az életet parcellázza, s ennek kisebb vagy nagyobb részét témává aljasítja. Azt hiszem, a «nagy» témák jellegzetesen kis

tették. Mégis: mintha róluk gondolkodva nem néztünk volna szembe vele, hogy az az elhúzódó válsághelyzet, amely a háborútól a forradalmakon át a trianoni döntésig ívelt, akkor is radikális változást hozott számukra, ha, fivéreikkel ellentétben, a háború nagy részét a hátszágban éltek át. A testvéri lelkiismeret-furdalás elmúlhatott ugyan, hiszen ifj. Kosztolányi Árpád túlélte a háborút, kihullhatott az emlékezetből az *Őcsém* is, azt az útkeresést azonban, amelyet ez a kötet is megmutat, mégsem érdemes elfelejtenünk.

témák, kis írók nyitják nagyra a szájukat, hogy egy könyvben véglegesen megoldják és letárgyalják a házasság, nyomor, halál, béke vagy háború kérdését. Nagy írók érzékien alkotnak, mint a természet. Téma, előre megfontolt szándék nélkül nyilatkoznak meg és gyakran egy semmis alkalomból mondanak el nekünk minden titkot és mélységet, amelyet tudni és érezni érdemes.”